

İslam ve Yahudi Geleneklerinde Hayır Kurumları: Vakıf- Hekdeş İlişisine Yönelik Bir Değerlendirme

Nejla Doğan¹

Özet

İslam dünyasının en önemli kurumsal yapılarından biri olan vakıf, tarihsel süreç içinde geniş bir literatüre konu olmuş olsa da, bu kurumun diğer din ve kültürlerdeki benzer hayır yapılarıyla ilişkisini ele alan karşılaştırmalı çalışmalar sınırlı kalmıştır. Bu çalışma, İslam vakıf sistemi ile Yahudi geleneğinde önemli bir yere sahip olan hekdeş kurumunu karşılaştırmalı bir perspektifle inceleyerek, iki geleneğin hayır anlayışları arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada vakıf ve hekdeş kavramları tarihsel, hukuki ve sosyo-ekonomik boyutlarıyla ele alınmış; bu kurumların yalnızca kavramsal benzerlikler taşımadığı, aynı zamanda hayır motivasyonu, kurumsal işleyiş ve toplumsal işlevler bakımından da önemli paralellikler gösterdiği tespit edilmiştir. Araştırma, vakıf ve hekdeş kurumlarının tek yönlü bir etkileşim ilişkisi içinde değil, karşılıklı kültürel ve toplumsal temaslar çerçevesinde geliştiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, her iki yapının da durağan kurumlar olmadığı; değişen sosyal, ekonomik ve siyasal koşullara bağlı olarak dönüşüm geçirdiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte, özellikle aile vakıfları, bağış motivasyonları ve kamusal yarar anlayışı gibi alanlarda iki gelenek arasında belirgin ayrışmalar olduğu görülmektedir. Hukuki ve idari uygulamalardaki farklılıklar ise, hekdeş bağışlarının sınırları ve uygulama biçimlerinin zaman zaman ihtilaflara yol açtığını göstermektedir. Kuhlani Sinagogu örneği üzerinden yapılan değerlendirme, hekdeş kurumunun tarihsel bağlamdaki karmaşık işleyişini somutlaştırmakta ve bu yapının toplumsal ihtiyaçlara nasıl cevap verdiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, vakıf ve hekdeş kurumlarını karşılaştırmalı bir çerçevede ele alarak mevcut literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmakta; kurum tarihi ve karşılaştırmalı din araştırmaları açısından yeni bir tartışma zemini sunmaktadır.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: nejlad1@gmail.com

Giriş

İslam dünyasının en önemli müesseselerinden biri olan vakıflar, kurumlar tarihi içinde üzerinde en geniş şekilde çalışılan konular arasında yer almaktadır. İslam kültür ve medeniyetinde büyük bir yer tutan vakıf hakkında yapılan araştırmalar zengin bir literatür oluşturmuştur. Ancak bu birikime rağmen, hâlâ açıklığa kavuşturulmayı bekleyen pek çok mesele mevcuttur.

İslam vakıf sistemi çoğunlukla kendi kültürel bağlamı ve sosyo-ekonomik yapısı içinde değerlendirilmiştir. Özellikle Türk-İslam vakıf geleneğine bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun vakıf sistemi içindeki yerine dair çalışmaların yoğunluğu dikkat çekmektedir. Arşiv kaynaklarına, özellikle de şer'iyye sicillerine dayanan araştırmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Buna karşılık, vakıf kurumunun diğer kültürlerle ilişkisini, benzerliklerini ve etkileşim boyutlarını ele alan çalışmaların sayısı son derece sınırlıdır.

Oysa İslam dünyasında ortaya çıkan vakıf anlayışının, diğer toplum ve dinlerdeki benzer hayır kurumlarıyla karşılaştırılması önemli bir araştırma alanıdır. İslam, Hristiyanlık ve Yahudilikte yoksullara yardım etmek ve bağışta bulunmak dinî bir yükümlülük olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış, İslam toplumlarında *vakıf*, Yahudi geleneğinde *hekdeş*, Hristiyan dünyasında ise *piae causae* gibi hayır kurumları şeklinde kurumsallaşmıştır. Buna rağmen, bu üç büyük dinin hayırseverlik kurumlarını ortak ve farklı yönleriyle birlikte ele alan çalışmalar oldukça azdır.

İslam dünyasında hayırseverlik, İslam öncesi gelenekler ve gayrimüslim pratiklerle karşılıklı etkileşim içinde gelişmiştir. Nitekim Yahudilikteki hekdeş kurumuyla İslam'daki vakıf arasında hem tarihsel hem işlevsel benzerlikler bulunmaktadır. Bu çalışmada, İslam vakfı ile Yahudi geleneğindeki hekdeş kavramı karşılaştırmalı bir perspektifle incelenecektir.

Birinci bölümde İslam'daki vakıf kavramı ile vakfın hukukî niteliğini belirleyen vakfiye ele alınacaktır. İkinci bölümde ise hekdeş kavramı incelenecek; bu kurumun tarihî ve siyasî gelişimi özetlendikten sonra iki yapı arasındaki benzerlikler ve farklılıklar değerlendirilecektir. Ayrıca mevcut kaynaklarda karşılaşılan bazı çelişkiler açıklığa kavuşturulmaya çalışılacak ve hekdeş kavramının sınırlarının ne ölçüde belirlenebileceği tartışılacaktır. Bu çerçevede mevcut literatürdeki boşluğu doldurmanın ötesine geçerek iki yapının paylaştığı ortak yönler ve farklı noktalar tartışılacaktır. Son olarak, hekdeş kavramının vakıf kavramını hangi ölçüde karşıladığı Kuhlani Sinagogu örneği üzerinden ele alınarak değerlendirilecektir. Böylece, hem kurum tarihi hem de karşılaştırmalı din araştırmacıları açısından yeni bir

tartışma zemini sunarak ileride yapılacak araştırmalar için bir başlangıç noktası sunulmaktadır.

1. İslam Hukukunda Vakıf Müessesesi

İslam hukuk literatüründe vakıf işlemi çoğunlukla “vakf”, “habs (hubs)” ve “sadaka” terimleriyle ifade edilir. Arapça kökenli vakıf kelimesi sözlükte “durdurma, alıkoyma, ayakta bekletme ve hapsedme” anlamlarına gelmektedir.² İslam ekollerine göre vakfın tanımı farklılık gösterse de haneî hukukuna göre vakıf kavramı şöyle tanımlanmaktadır: “mülk bir malı, vakfedenin mülkünde hapsedmek (alıkoymak) ve menfaatlerini tasadduk etmekten (sadaka olarak vermekten) ibarettir”.³

Vakıf hukuku, İslam’ın ortaya çıktığı erken döneme dayanmaktadır. Hz. Muhammed ile Dört Halife devri, vakıf kurumunun temellerinin atıldığı dönemler olarak kabul edilir. Dayanağını yardımlaşma anlayışından alan vakıf müessesesinin kökeni, Kur’an⁴ ve sünnetteki ilgili yaklaşımlarda bulunur. İslam Peygamberi tarafından teşvik edilen bir uygulama olması nedeniyle, vakıf geleneği zamanla tüm İslam coğrafyasına yayılmıştır. Her ne kadar İslam düşüncesi, vakfı başlangıçta tamamen hayır amaçlı bir kurum olarak şekillendirmiş olsa da, süreç içinde bunun değiştiği görülmektedir. Hayrî vakıfların yanında aile vakıflarının da zamanla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁵

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde büyük gelişme gösteren vakıf müessesesinde, kurulan bir vakfın hukuken geçerli sayılabilmesi için bunun resmiyet kazanması gerekir. Vakfın işleyişine dair hükümler ve şartların kadı tarafından onaylanmasıyla düzenlenen belgelere *vakfiye*⁶ denir. Vakfiyede vakfın gelir ve giderleri, yönetim biçimi, görevli kişilerin kimler olduğu

2 Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1983, s. 26-27; Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul 2012, s. 475.

3 Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, C. 4, İstanbul 2017, s. 93.

4 Örnekler için bakınız: “...Öyleyse hayırlarda yarışın ...” (Maide Süresi 48. Ayet); “...Her biriniz için bir yön tayin ettik; hayırlarda yarışın...” (Bakara Süresi, 148. Ayet).

5 Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, s. 72; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi- Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 25-28.

6 Vakfiyelerin XIII. yüzyıla kadar Arapça kaleme alındığı anlaşılmakta, Anadolu’da ilk defa XIII ve XIV. yüzyıllarda tanzim edilen bazı vakfiyelerde Arapça’nın yanında Moğolca, Farsça ve Türkçe’nin de kullanıldığı görülmektedir. İran coğrafyasında XIV. yüzyıl başlarından itibaren Arapça’nın yanı sıra Farsça vakfiyelere rastlanmaktadır. Vakfiyelerde XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında ise genellikle Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Osman Gazi Özgüdenli “Vakfiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 465-467.

Dotan Arad, “Endowments as a Tool for the Shaping of Community Identity in the Jewish Society of Egypt, Palestine, and Syria”, *Endowment Studies* 7 (2023), s. 24.

ve hangi şartlarda görev yapacakları ile vakıftan kimlerin hangi şekilde yararlanacağı ayrıntılı olarak belirtilir ve şahitler huzurunda kadı tarafından tasdik edilerek vakfa resmiyet kazandırılır. Vakfiyeler, tarihî belgeler olmanın ötesinde sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmaları için önemli bilgiler sunan kaynaklardır. Özellikle mescid, medrese, dârüşşifâ, hankah ve kervansaray vakfiyeleri; eğitim, tıp, sanat ve mimari tarihine dair başka kaynaklarda bulunmayan veriler içerir. Ayrıca sıradan insanların, köylülerin ve zanaat- ticaret erbabının gündelik yaşamına ilişkin bilgiler içermesi de dikkat çekicidir.⁷

2. Yahudi Gelenğinde Hekdeş

İslam toplumlarındaki vakıf kurumlarına benzer yapılar Yahudi toplumunda da görülmektedir. Yahudilerin yardımlaşma ve dayanışma amacıyla kurdukları bu yapıya İbranice *hekdeş* veya *kodesh* (qodesh) adı verilir; bu terim çoğu zaman Arapça vakıf kavramının karşılığı olarak açıklanmaktadır. Arapçadaki h-b-s kökü ile İbranice q-d-sh kökü, her iki kültürde de benzer anlam alanlarını karşılayan eş kökenli terimler olarak değerlendirilmiştir.⁸

Hekdeş kelimesi “kutsal” anlamına gelmektedir. Geleneksel ve erken dönem kullanımlarında hekdeş, Kudüs Tapınağı’nın giderlerini karşılamak, tapınakta görev yapanların ihtiyaçlarını finanse etmek ve ibadetlerde kullanılacak kurbanlık hayvanları temin etmek amacıyla tahsis edilen mülk ve gelirleri ifade ederdi. Dolayısıyla bu hayır veya vakıf niteliğindeki mülkler, Kudüs’teki eski Tapınak’a ait kutsal statünün bir uzantısı kabul edilmiş; aynı hukuki ve dini kurallara tabi tutulmuş ve ayrıcalıklı bir konuma sahip görülmüştür. Ancak sonraki (post-biblikal) dönemlerde kavramın kapsamı genişleyerek sinagogların, dinî kurumların ve yoksulların ihtiyaçlarını karşılayacak daha yaygın bir çerçeveye bürünmüştür.⁹

Yahudilikte hayırseverlik dinî bir yükümlülük olup bir *mitzvah* (dini emir) niteliği taşır. Ortaçağ İspanya’sında Sefarad Yahudileri tarafından sinagoglara, *bet midraşlara* (dinî derslerin yapıldığı eğitim mekânları) ve

7 Özgüdenli, “Vakfiye”, s. 465-466; Mübahat Küçükoglu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 359- 368. M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (haz. Orhan F. Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 344-347.

8 Moshe Gil, “The Earliest Waqf Foundations Author”, *Journal of Near Eastern Studies*, C. 57, No. 2, 1998, s. 126.

9 Miriam Frenkel, “From Now on it is Heqdes: Jewish Pious Foundation in the Medieval Lands of Islam”, Sabine Mohasseb Saliba, (ed.), *Les Fondations pieuses waqf chez les chrétiens et les juifs: Du Moyen Âge à nos jours*, Paris: Geuthner 2016, s. 85; Mark R. Cohen, *Poverty and Charity In The Jewish Community of Medieval Egypt*, Princeton University Press, Oxford 2005, s. 200.

yoksullara yapılan bağışlar “hekdeş” olarak adlandırılırdı. Aynı terim, cemaat (*kehilla*) tarafından yönetilen; sinagog bakımı, öğretmenlerin istihdamı ve yoksullara yardım gibi toplumsal ihtiyaçlar için kullanılan fonları da ifade etmekteydi. Bu yönüyle hekdeş, işlevsel bakımdan İslami vakıf kurumuna önemli ölçüde benzemektedir.¹⁰

Hekdeş kapsamında toplanan kaynaklar yalnızca dinî ve eğitim amaçlı hizmetlere değil, aynı zamanda sosyal dayanışma faaliyetlerine de aktarılmıştır. Bu çerçevede *hevra kadişa* olarak bilinen cenaze hizmetleri ile *bikur holim* adı verilen hasta ziyaretleri ve bakım hizmetleri de bu fonlarla desteklenmekteydi. Ortaçağ’da “hekdeş” adı verilen bazı yapılarda sağlık hizmeti verilmesi yaygınlaşmış; ihtiyaç sahibi hastalar bu mekânlarda tedavi görmüştür.¹¹ Zamanla Avrupa’daki hekdeş kurumunun işlevi özellikle tıbbî bakım üzerinde yoğunlaşmış ve terim neredeyse “Yahudi hastanesi” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim birçok Yahudi topluluğu, yoksullar için sağlık hizmeti sunmak amacıyla hekdeşler tarafından kurulan ve sürdürülen hastaneler aracılığıyla bu geleneği yaşatmıştır. Osmanlı döneminde de Yahudi cemaatleri, kendi hastanelerini kurarak bu tarihsel yapıyı devam ettirmiştir.¹²

3. İki Semavi Geleneğe Hayırseverlik: Hekdeş ve Vakıf Sisteminin Karşılaştırılması

Hekdeş kurumu, Kudüs Tapınağı ile ilişkilendirilen kutsallık anlayışı nedeniyle, toplumsal yarara adanan her unsurun aslında Tanrı’ya sunulmuş kabul edildiği bir inanç temeline dayanır. Benzer bir yaklaşım İslam hukukunda da görülür; *mâl al-muslimîn* (Müslümanların malı) ile *mâl Allâh* (Tanrı’nın malı) kavramları özdeş anlamlar taşır. Dolayısıyla her iki geleneğe de bağış, bireysel mülkiyet alanından çıkarak Tanrı adına kamu yararına tahsis edilmiş kalıcı bir statü kazanır.¹³

Her ne kadar hekdeş ilk bakışta durağan bir yapıya sahipmiş izlenimi verse de, Ortaçağ boyunca Yahudi cemaatlerinin ekonomik ve sosyal

10 Fazıla Derya Ağış, “Pink Angels: Cultural Reproduction Through The Therapies Provided By A Jewish Women’s Organization In *Or-Ahayim* Hospital In Istanbul”, METU Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 44; Judah D. Galinsky, “Jewish Charitable Bequests and the Hekdesh Trust in Thirteenth-Century Spain”, *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 35, No. 3, 2005, s. 425-426.

11 Jessica Marglin, “Poverty and Charity in a Moroccan City: A Study of Jewish Communal Leadership in Meknes, 1750-1912”, *The Convergence of Judaism and Islam*, ed. Michael M. Laskier and Yaacov Lev, Gainesville: University Press of Florida, 2011, s. 308; Madeline Kochen, “It Was Not for Naught That They Called It Hekdesh: Divine Ownership and the Medieval Charitable Foundation”, *Jewish Law Association Studies*, XVIII, 2008, ss. 131-142.

12 Cohen, *Poverty and Charity*, s 203; s. 240.

13 Frenkel, “From Now on it is Heqdesh”, s. 86.

örgütlenmesinde giderek daha merkezi bir konuma yerleşmiş ve karmaşık bir kurumsal yapıya dönüşmüştür. Bu yönüyle hekdeş, İslam dünyasında vakfın üstlendiği toplumsal işlevlerin Yahudi toplumundaki karşılığı olarak değerlendirilmiştir. Her iki kurumun bağış mantığı da benzerlik gösterir: Bağış, kurucunun ölümünden sonra dahi “ebedî” kabul edilen bir hukuki statüyle varlığını sürdürür.¹⁴

İslam vakıfları camilerden hastanelere, eğitim kurumlarından yoksullara yardım ve cenaze hizmetlerine kadar geniş bir yelpazede kamusal görevler üstlenmiştir. Yahudi hekdeşi de cemaatin ekonomik, dinî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan temel mekanizmayı oluşturmuş; gelirleri ağırlıkla cemaat görevlileri, öğretmenler ve din âlimlerinin maaşlarına tahsis edilmiştir. Bu sayede cemaatin dinî ve eğitsel hayatı sürdürülebilir bir şekilde desteklenmiştir.¹⁵

Eğitime verilen destek, üç semavî dinde farklı anlamlar taşımaktadır. Ortaçağ Yahudi toplumunda hekdeş, özellikle Kudüs'teki yeshivaların giderlerinin karşılanmasında belirleyici bir rol üstlenilmiştir. Benzer şekilde, İslam geleneğinde eğitim desteği, nesiller boyu devam etmesi nedeniyle “sadaka-i cariyе” kapsamında değerlendirilmiştir. Buna karşılık Hristiyanlıkta eğitim, uzun süre dinî bir yükümlülük olarak kurumsallaşmamıştır. Bu karşılaştırma, hekdeş ile İslam vakfı arasında belirli kurumsal benzerlikler bulunsa da, dinî önceliklerin ve toplumsal işlevlerin farklı geleneklerde birbirinden ayrıldığını göstermektedir.¹⁶

Kutsal metinlere göre Yahudilerin hekdeş fonlarıyla ayrılan parayı ticarete kullanmaları yasaktır. Ancak uygulamada bu ilkeye tam olarak uyulmadığı, yoksullar için tahsis edilen hekdeş gelirlerinin zaman zaman avans ödemeleri, borç kapatma ya da benzeri özel işlemler için kullanıldığı görülmektedir.¹⁷ Benzer bir durum İslâm vakıf sistemi için de geçerlidir. İslâm hukukunda tartışmalı bir alan olan para vakıfları üzerine yapılan araştırmalar, bu vakıfların fiilen ticari kredi sağladıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca vakıfların borç verme yoluyla ticareti finanse ettikleri de bilinir. Dolayısıyla her iki gelenekte de dinî bağışların belirli ticari işlemlere dolaylı veya doğrudan finansman sağladığı söylenebilir.¹⁸

14 Frenkel, “From Now on it is Heqdeshe”, s. 86

15 Cohen, *Poverty and Charity*, s. 197; 200- 201.

16 Zachary Chitwood-Esther Möller, “Foundations and the Power of Giving Christian, Jewish and Muslim Perspectives”, *Endowment Studies*, 4, 2020, s. 1-9.

17 Frenkel, “From Now on it is Heqdeshe”, s. 91-92.

18 Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations*, Bogazici University Press, İstanbul 2000, s. 25.

İslam dünyasında vakfı yöneten nâzır veya mütevellî, vakfın sürekliliğini ve toplumsal işlevini gözeten resmî yönetici konumundadır. Yahudi hekdeşlerinde de zamanla benzer bir yapı ortaya çıkmış; hekdeş mülklerinin idaresi doğrudan mahkeme gözetiminden alınarak, Müslüman dünyasındaki nâzır veya mütevellîyi andıran maaşlı bir görevliye devredilmiştir. Bu model, bağışçının hem bağışını güvence altına almasını hem de hayrın ölümden sonra kesintisiz devamını sağlamıştır.¹⁹

Üç semavi dinde hayırseverlik ortak bir temel ilke olmakla beraber, hayır anlayışı katı bir teolojik çerçeveye indirgenemez. Bu durum, yardım pratiğinin kültürler arasında karşılıklı etkileşime açık olmasını sağlamış ve farklı geleneklerdeki hayır kurumları arasında doğal benzerliklerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim, vakıf ve hekdeş belgeleri çoğu zaman bağışçıların kişisel motivasyonlarını açıkça ifade etmese de, satır aralarından amaçlarına dair önemli ipuçları yakalamak mümkündür. Örneğin Kuzey Kastilya'dan bir kadın, yeni bir sinagogun inşa edilmesi ve burada duaların okunması için bir hekdeş kurmuş; bağışını “Ruhumun faydası için, sahip olduğum tüm evleri bağışlıyorum” sözleriyle açıklamıştır.²⁰ Benzer bir yaklaşım İslam'daki vakıf geleneğinde de görülür. Vakıf, “sadaka-ı cariyye” yani kalıcı sadaka olarak değerlendirilir ve ölümden sonra sevabı devam eden iyiliklerden biri kabul edilirdi. Bu nedenle, vakfiyelerde tüm yararlanıcılar ortadan kalktığına son faydalanıcı olarak yoksulların kaydedilmesi oldukça yaygındır. Yahudi hekdeşinin temel niteliği de büyük ölçüde bu anlayışla örtüşür. Gelirinin yalnızca bir kısmı doğrudan yardım olarak dağıtılsa bile, hekdeş esasen yoksullara adanmış bir kurum olarak kabul edilirdi. Bu nedenle kaynaklarda hekdeşin sık sık “yoksullar için” şeklinde anıldığı, bazı hekdeş mülklerinin ise “yoksulların mülkü” olarak kaydedildiği görülür. Fustat'taki bir hekdeşin özellikle Kudüs'ün yoksullarına tahsis edilmesi de bu yaklaşımın dikkat çekici örneklerinden biridir.²¹

Memlûk döneminde vakıfların gelişiminde, dinî kurumların inşası ve bakımı yoluyla prestij elde etme arzusu önemli bir rol oynamıştır. Benzer bir durum Mısır'daki Yahudi hekdeşlerinde de görülür; pek çok hekdeş kurucusunun adıyla anılır (örneğin “el-Barkî'nin evi”) ve bu yönüyle bir anma işlevi üstlenir. Her ne kadar vakıf ve hekdeş kurmanın birincil amacı dinî gerekçeler ve ölüm sonrası sevabın devamını sağlamak olsa da, bu kurumlar aynı zamanda toplumsal saygınlık kazandıran birer prestij aracı olarak

19 Galinsky, “Jewish Charitable Bequests”, s. 439. Frenkel, “From Now on it is Heqdedesh”, s. 92-94.

20 Galinsky, “Jewish Charitable Bequests”, s. 431-433.

21 Cohen, *Poverty and Charity*, s. 203.

kullanıldığı açıktır. Bu nedenle hem İslam hem de Yahudi toplumlarında pek çok vakıf ve hekdeş, kurucusunun adını yaşatan birer prestij ve hatıra kurumu niteliği kazanmıştır.²²

İki geleneğin önemli benzerliklerinden biri, dinî aracılığın bulunmayışıdır. Yahudi toplumunda ibadet kolektif bir nitelik taşır ve bağış karşılığında dua eden ayrı bir ruhban sınıfı yoktur. İslam toplumunda da hayır ve sevap ilişkisi herhangi bir din adamının aracılığına bağlı değildir; yapılan bağış doğrudan Allah rızası için kabul edilir. Bu ortak özellik, Yahudi ve İslam hayır anlayışlarının Hristiyan hayır geleneğinden belirgin biçimde ayrıldığını gösteren temel noktalardan biridir; zira Hristiyanlıkta tarihsel olarak din adamlarının aracılığı, bağış karşılığında icra edilen dualar ve kilise kurumunun merkezi rolü hayır sisteminin temelini oluşturur.²³

Yahudi hekdeşi genel yapısı bakımından İslam vakfına benzemekle birlikte, bazı temel noktalarda ondan ayrılır. Bu farkların başında, İslam'daki *vakf-ı ehlî* modeline karşılık gelebilecek bir aile vakfının Yahudi toplumunda bulunmayışı gelir. Geniza belgelerinde görülen Yahudi hayır kurumları, Tapınak ve sinagogun kutsal mülklerinde olduğu gibi, esasen kamusal ve dinî ihtiyaçlara hizmet eden bir anlayışla düzenlenmiştir. Bu nedenle bağışların aile bireylerine tahsisi yaygın bir uygulama değildir.²⁴

Bazı araştırmalarda hekdeşlerde aile fertlerinin yararına bağış yapmanın tamamen yasak olduğu ileri sürülse de, bu görüş hukuki bir zorunluluk değil, pratik bir geleneğin sonucudur. Yahudi hukukunda aile lehine bağışı açıkça yasaklayan bir hüküm yoktur; ancak bağışların büyük ölçüde kamusal amaçlara yönelmesi yaygın pratikle açıklanabilir. Ortaçağ Mısır'ında nadiren de olsa akrabalara belirli yararlar sağlayan hekdeş örneklerine rastlanması bunu doğrular. Goitein Geniza belgeleri üzerinden yola çıkarak oluşturduğu eserinde Kahire'deki Yahudiler tarafından aile vakfı şeklinde teşekkül eden vakıfların varlığına değinmiştir.²⁵ Yine benzer şekilde, Frenkel'in incelediği bazı belgelerde mülklerin önce akrabalara bırakıldığı, soy tükendiğinde ise hekdeşe devredildiği görülmektedir. Ayrıca “şadaka” fiilinin kişinin kendi çocuklarına yaptığı bağışlar için bile kullanılabilmesi, soy ilişkisini dışlayan katı bir modelin olmadığını gösterir. Buna karşılık hem Osmanlı hem de genel İslam pratiğinde aile lehine vakıf kurmak son derece yaygındır.

22 Cohen, *Poverty and Charity*, s. 203.

23 Galinsky, “Jewish Charitable Bequests”, s. 436-437.

24 Timur Kuran, “The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System”, *Law & Society Review*, C. 35, No. 4, 2001, s. 848.

25 S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley, University of California, 1971, s. 112-140.

Bunun önemli nedenlerinden biri, Müslüman miras hukukunun kısıtlarını aşma ve aile mülkünü koruma arzusudur. Böylece aile vakfı İslam tarihinde kurumsallaşmış bir gelenek hâline gelirken, Yahudi bağış pratiği daha ziyade kamusal yararı önceleyen bir yapıda gelişmiştir. Bu karşılaştırma, benzerliklere rağmen iki kurumun bağış tercihleri bakımından farklı yönlere sahip olduğunu açık biçimde ortaya koyar.

Her iki toplumda da bağışçı mülkünü veya parasını belirli bir amaca- dinî hizmet, eğitim veya kamusal fayda- tahsis ederek kurumu oluşturur. Bağışçı, vakfının şartlarını belirleme hakkına sahiptir ve bu şartların değiştirilmesi kural olarak yasaktır. Ancak Maimonides, Yahudi hukukuna ilişkin bir responsa metninde, bu kuralın yalnızca bağış belgesinde açık bir yasaklayıcı hüküm bulunması hâlinde geçerli olduğunu; aksi takdirde şartların değişen koşullara göre yeniden düzenlenebileceğini belirtir. Hukuk ile uygulama arasındaki bu esneklik, hekdeşin Yahudi toplumundaki merkezi konumunu göstermesi açısından önemlidir.²⁶

Bağışların geçerliliği her iki toplumda da mahkeme tarafından onaylanır.²⁷ Ancak belge düzeni bakımından iki kurum arasında belirgin farklar vardır. Müslüman vakfiyeleri son derece ayrıntılı olup yararlanıcıları, mütevelliyi ve yönetim esaslarını açık biçimde tanımlar. Yahudi hekdeşinde ise daha esnek bir yapı söz konusudur; bir mülkün hekdeş olarak beyan edilmesi işlemin geçerliliği için yeterli görülürdü. Bu esneklik zaman zaman hukuki ihtilaflara yol açmış ve hekdeş bağışları çeşitli anlaşmazlıklara konu olmuştur.²⁸ Mahkeme kayıtları, hekdeşin kapsamı, mülkün sınırları, gelirlerin paylaşımı ve hangi bağışların hekdeş sayılacağı gibi konularda sıkça anlaşmazlıklar yaşandığını göstermektedir.

Bu tür ihtilafların niteliğini gösteren dikkat çekici örneklerden biri Yemen'deki Kuhlani Sinagogu davasıdır. Sinagogun hahamı Yusuf Salih, cemaatinin desteğiyle ibadet düzeninde reform yapmaya karar vermişti. Bu girişim, Yahudi reformunu savunan Dor De'ah hareketiyle uyumluydu. Ancak üç cemaat üyesi bu değişikliklere karşı çıktı ve onlardan biri olan Salih b. Yahya Salih, sinagogun kendisine ait olduğunu ileri sürerek reformu engellemek amacıyla Müslüman mahkemesine başvurdu.²⁹

26 Frenkel, "From Now on it is Heqdes", s. 91-92.

27 Frenkel, "From Now on it is Heqdes", s. 90.

28 Haim Gerber, *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The ISIS Press, Istanbul 2008, s. 161

29 Mark S. Wagner "Halakhah Through the Lens of Shari'ah: The Case of the Kuhlani Synagogue in Sana", *The Convergence of Judaism and Islam, Religious, Scientific and Cultural Dimensions*, ed. Michael M. Laskier and Yaacov Lev, United States of America 2011, s. 126-128.

Yemen’de gayrimüslim cemaatler dâhil tüm hukukî meselelerde nihai karar mercii olan İmam Yahya, Yahudi işleri konusunda güvendiği isimlerden ve Dor De’ah hareketinin önde gelenlerinden R. Salim Said el-Cemal’den yardım istedi. Ona sinagogun hukuki statüsüne ilişkin İbranice belgeleri Arapça’ya çevirmesini emretti; adil olması için karşı taraftan bir haham olan R. Amram Korah’a da aynı belgeleri çevirmesi talimatını verdi. Belgelerde sinagogla bağlantılı olarak sıkça geçen hekdeş (adanan/kutsal mülk) terimi R. A. Korah tarafından “vakıf” olarak çevrildi. Ancak İslam hukuku sinagogların vakıf hâline getirilmesini tanımadığından, bu çeviri Müslüman yöneticilerin sinagogu özel mülk olarak kabul etmesini ve reformcuların meşruiyet zemininin zayıflamasını amaçlıyordu. R. el-Cemal ise hem hekdeşin vakıfla eş anlamlı olduğunun farkındaydı hem de İslam hukukunun gayrimüslim ibadethaneleri için vakfı tanımadığını biliyordu. Bu nedenle rakibinin hamlesine karşı hekdeşi *ibâhah* (kamu mülkü) olarak çevirdi. Fakat bu çeviri, Şana’daki önde gelen Müslüman hukukçuların ve hutbelerde bunu eleştiren sıradan Müslümanların sert tepkisini çekti.³⁰

Davanın Müslüman mahkemelerine taşınması, Şana’daki yaklaşık yirmi sinagogun tamamının geleceğini belirsiz hâle getirdi; çünkü gayrimüslim ibadethanelerinin vakıf statüsü İslam hukuku açısından zaten tartışmalıydı. İslam hukukunda bir vakfın kurulabilmesi, kurucunun Allah’a yakınlık sağlayan bir fiil (qurbah) işlemesine bağlıdır. Bir gayrimüslimin böyle bir fiili gerçekleştirme ehliyeti ise tartışmalıdır. Bu nedenle gayrimüslim ibadethanelerinin vakıf statüsü hukuken sorunludur.³¹

Uzun süren tartışmalardan sonra İmam Yahya şu şekilde hükmünü verdi: “Eğer Yahudiler huzurumuza ‘vakıf’ iddiasıyla gelirlerse, bu iddiayı reddetmek ve geçersiz kılmak bize düşer. Ama karşımıza ‘kamu mülkü’ diyerek gelirlerse- her ne kadar aralarında bunun vakıf anlamına geldiğini bilsek de- bu iddiayı kabul etmek zorundayız. Çünkü sinagoglar için vakıf hukuku İslam hukukunda yer almamaktadır”.³²

Bu dava, hekdeş ile vakıf arasındaki hukuki sınırların nasıl şekillendiğini ve farklı hukuk sistemlerinin karşılaşması sırasında kavramsal dönüşümlerin

30 Wagner “Halakhah Through the Lens of Shari’ah”, s. 129-134.

31 Sünnî hukukçular, gayrimüslimlerin yoksullara veya kendi cemaatlerine yarar sağlayacak vakıflar kurmasını genellikle sakıncalı görmemiştir; nitekim Osmanlı İmparatorluğu’nda gayrimüslimler şer’î mahkemelere başvurarak vakıf kurabilmişlerdir. Ancak bir gayrimüslim ibadethanesinin vakıf statüsü kazanması Sünnî hukuk açısından açık bir sorun teşkil etmiş ve bu nedenle bir sinagogun vakıf olarak tescili hukuken yasaklanmıştır. Johannes Pahlitzsch. “Christian Waqf in the Early and Classical Islamic Period (Seventh to the Twelfth Centuries).” Ed. Sabine Mohasseb Saliba. *Les Fondations pieuses waqfs chez les chrétiens et les juifs: Du Moyen Âge à nos jours*. Paris, s. 34.

32 Wagner “Halakhah Through the Lens of Shari’ah”, s. 131.

nasıl ortaya çıktığını gösteren önemli bir örnektir. Hekdeş, tıpkı vakıf gibi dini amaçla tahsis edilen; devri, satışı ve vergilendirilmesi kısıtlanan bir mülk biçimidir. Ancak İslam hukuku, gayrimüslimlerin bu tür vakıflar kurmasını tanımadığından, el-Cemal'in terminolojik çözümü hem Yahudi topluluğunun dini özerkliğini korumuş hem de Şeriat ile uyumu mümkün kılmıştır.

Kuhlani Sinagogu davası, hekdeşin Yahudi hukukundaki işlevinin Müslüman mahkemeler tarafından nasıl yorumlandığını da açıkça ortaya koyar. Müslüman hukukçular, gayrimüslimlerin vakfa benzer bir kurum oluşturmaya ilkesel olarak mesafeli olsa da, el-Cemal'in terminolojik çözümü pratik bir uzlaşma sağlamıştır. Böylece şeriatın üstünlüğü korunurken, Yahudi cemaatinin ibadet düzenini tamamen kaybetmesinin de önüne geçilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma İslam dünyasındaki vakıf kurumu ile Yahudi geleneğinde önemli yer tutan Hekdeş yapısını karşılaştırmalı bir yöntemle ele alarak iki geleneğin hayır pratiklerini yeniden değerlendirmeyi amaçlamıştır. Her iki medeniyetteki vakıf ve hekdeş kavramları tarihsel, hukuki ve sosyo-ekonomik boyutlarıyla incelenmiş; sonuçta iki önemli yapının yalnızca kavramsal bir benzerlikten ibaret olmadığı, aksine hayır motivasyonları gibi yapıyı şekillendiren kurumsal unsurlar bakımından da paralellikler taşıdığı tespit edilmiştir. İnceleme, her iki kavramın ortak bir teolojik zemine sahip olmasının yanı sıra benzer bir hayır anlayışına dayandığını göstermektedir. Böylece hekdeş ve vakfın tarih boyunca karşılıklı etkileşim içinde gelişen yapılar olduğu ortaya konmuştur.

Çalışmanın temel hedeflerinden biri, vakıf- hekdeş ilişkisini tek yönlü bir etkileşim çerçevesine hapsedmek yerine karşılıklı kültürel ve sosyal temas bağlamında değerlendirmektir. Bu doğrultuda İslam- Yahudi dünyasındaki hayırseverlik anlayışının yalnızca kendi medeniyetlerine özgü iç dinamiklerle şekillenmediği, farklı kültürlerle kurulan etkileşimlerden de beslendikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda hekdeş kurumunun tarihsel gelişimi ele alınırken Kutsal Tapınak döneminden sonraki yüzyıllarda nasıl dönüşerek devam ettiği gösterilmiş; böylece hem vakfın hem de hekdeşin durağan bir yapı olmadığı, değişen toplumsal ve ekonomik koşullara göre yeniden şekillenen dinamik bir kurum olduğu vurgulanmıştır.

Benzerliklerin yanı sıra iki gelenek arasında belirgin ayrışmalar da tespit edilmiştir. Özellikle aile vakfı modeline ilişkin karşılaştırmalar, her iki toplumun değerler sistemi açısından önemli bir farklılık ortaya koymaktadır. Müslüman toplumlarda miras hukukunu aşma veya aile mülkünü koruma motivasyonu etkili bir unsurken, Yahudi toplumlarında hekdeş bağışlarının

kamusal yararı öncelemesi ve bireysel çıkarın üzerinde cemaat yararının tercih edilmesi dikkat çekici bir ayrışma noktasıdır.

Çalışmanın önemli katkılarından biri, hukuki ve idari uygulamalarda ortaya çıkan esneklik ve farklılıkların değerlendirilmesidir. Yahudi geleneğinde hekdeş bağışlarının belge düzeni daha esnekken, İslam toplumlarında vakfiye kayıtlarının daha ayrıntılı ve formel bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu farklılık zaman zaman uygulamada anlaşmazlıklara yol açmış; hekdeş bağışlarının sınırları, kapsamı ve gelir paylaşımı sıkça ihtilaf konusu olmuştur. Bu durum Kuhlani Sinagogu örneğinde açık biçimde görülmekte; söz konusu örnek, hekdeşin tarihsel bağlamda ne kadar karmaşık bir işleyişe sahip olduğunu göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Kuhlani vakası, yalnızca kurumların tarihsel topluluklar içinde nasıl işlediğini değil, aynı zamanda hangi toplumsal ihtiyaçlara yanıt verdiğini anlamayı kolaylaştıran somut bir örnek niteliğindedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, bu çalışma vakıf ve hekdeş kurumlarının her iki medeniyette de hangi dinamiklerle şekillendiğini açıklamaya katkı sağlamaktadır. Böylece, hem mevcut literatürdeki boşlukları doldurmakta hem de iki geleneğin paylaştığı ortak yönler ile farklılaştığı noktaları bütüncül bir bakışla ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma hem kurum tarihi hem de karşılaştırmalı din araştırmaları açısından ortak bir tartışma zemini sunmakta ve gelecekte yapılacak araştırmalar için önemli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Agiş, Fazıla Derya. “Pink Angels: Cultural Reproduction Through The Therapies Provided By A Jewish Women’s Organization In *Or-Ahayim* Hospital In Istanbul”, METU Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, C. 4, İstanbul 2017.
- Arad, Dotan. “Endowments as a Tool for the Shaping of Community Identity in the Jewish Society of Egypt, Palestine, and Syria”, *Endowment Studies* 7 (2023), ss. 22–43.
- Chitwood, Zachary - Möller, Esther. “Foundations and the Power of Giving Christian, Jewish and Muslim Perspectives”, *Endowment Studies*, 4, 2020, ss. 1-9.
- Cohen, Mark R. *Poverty and Charity In The Jewish Community of Medieval Egypt*, Princeton University Press, Oxford 2005.
- Çizakça, Murat. *A History of Philanthropic Foundations*, Bogazici University Press, İstanbul 2000.
- Frenkel, Miriam, “From Now on it is Heqdesh”: Jewish Pious Foundation in the Medieval Lands of Islam”, Sabine Mohasseb Saliba, (ed.), *Les Fondations pieuses waqfs chez les chrétiens et les juifs: Du Moyen Âge à nos jours*, Paris Geuthner 2016, ss. 85-99.
- Galinsky, Judah D., “Jewish Charitable Bequests and the Hekdesh Trust in Thirteenth-Century Spain”, *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 35, No. 3, 2005, ss. 423-440.
- Gerber, Haim. *Crossing Borders: Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The ISIS Press, İstanbul 2008.
- Gil, Moshe. “The Earliest Waqf Foundations Author”, *Journal of Near Eastern Studies*, C. 57, No. 2, 1998, ss. 125-140.
- Goitein, S. D., *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley, University of California, 1971,
- Günay, Hacı Mehmet. “Vakıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul 2012, ss. 475-479.
- Kochen, Madeline. “It Was Not for Naught That They Called It Hekdesh: Divine Ownership and the Medieval Charitable Foundation”, *Jewish Law Association Studies*, XVIII, 2008, ss. 131–142.
- Köprülü, M. Fuad. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (haz. Orhan F. Köprülü), Akçağ Yayınları, Ankara 2005.

- Kuran, Timur. "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System", *Law & Society Review*, C. 35, No. 4, 2001, ss. 841-898.
- Kütükoğlu, Mübahat. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.
- Marglin, Jessica. "Poverty and Charity in a Moroccan City: A Study of Jewish Communal Leadership in Meknes, 1750-1912", *The Convergence of Judaism and Islam*, ed. Michael M. Laskier and Yaacov Lev, Gainesville: University Press of Florida, 2011, ss. 299-323.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Vakfiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, İstanbul 2012, s. 465-467.
- Öztürk, Nazif. *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1983.
- Pahlitzsch, Johannes. "Christian Waqf in the Early and Classical Islamic Period (Seventh to the Twelfth Centuries)." Ed. Sabine Mohasseb Saliba. *Les Fondations pieuses waqfs chez les chrétiens et les juifs: Du Moyen Âge à nos jours*. Paris, ss. 33-56.
- Wagner, Mark S., "Halakhah Through the Lens of Shari'ah: The Case of the Kuhlani Synagogue in Sana", *The Convergence of Judaism and Islam, Religious, Scientific and Cultural Dimensions*, ed. Michael M. Laskier and Yaacov Lev, United States of America 2011.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi- Bir Sosyal Tarihi İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara, 2003.